

ПРОБЛЕМА ІСТОТНИХ „МАРКЕРІВ” ПРИ ВИЗНАЧЕННІ РІВНЯ ПОЛІТИЧНОЇ СТАБІЛЬНОСТІ/НЕСТАБІЛЬНОСТІ У СУСПІЛЬСТВІ

У статті здійснено спробу визначення критеріїв, за якими можливо оцінювати рівень політичної стабільності/нестабільності суспільства. Показано, що головна складність у пошуку подібних критеріїв полягає в їх взаємовиключному характері – запорукою стабільності одних політичних інститутів є нестабільність інших та навпаки. Внесено пропозицію вважати, що рівень стабільності суспільства слід визначати за рівнем стабільності тих політичних інститутів та процесів, які активно підтримуються широкими верствами населення.

Ключові слова: сталий політичний розвиток, політична стабільність, політична модернізація, класифікація, інституціональні реформи, волевиявлення народу.

Власенко Д. И.

ПРОБЛЕМА СУЩЕСТВЕННЫХ „МАРКЕРОВ” ПРИ ОПРЕДЕЛЕНИИ УРОВНЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СТАБИЛЬНОСТИ/НЕСТАБИЛЬНОСТИ В ОБЩЕСТВЕ

В статье предпринята попытка определения критериев, по которым возможно оценивать уровень политической стабильности/нестабильности общества. Показано, что основная трудность в поиске подобных критериев заключается в их взаимоисключающем характере – залогом стабильности одних политических институтов есть нестабильность иных и наоборот. Внесено предложение считать, что уровень стабильности общества следует определять по уровню стабильности тех политических институтов и процессов, которые активно поддерживаются широкими слоями населения.

Ключевые слова: устойчивое политическое развитие, политическая стабильность, политическая модернизация, классификация, институциональные реформы, волеизъявление народа.

Vlasenko D.

THE PROBLEM OF THE ESSENTIAL „MARKER'S” ATTACHED TO DETERMINATION OF THE LEVEL'S OF THE POLITICAL STABILITY/UNSTABILITY

The article is devoted to the problems of defining criteria of the levels political stability/unstability of the society. Well-founded conclusion, that the main difficulty is the searching of such criteria there is the mutually exclusive property. The basis of the stability of the one thing political institutions is unstability of the another thing political institutions and the wrong way. Propose the conclusion that the level's stability of the society depended of the people activity which supporting of the some political institutions and processes.

Key words: stability political development, political stability, political modernization, classification, reform's of socially institution, voting of the people.

Проблема стабільності складних соціальних систем у сфері політики стала об'єктом вивчення ряду авторів – А. К. Гуца [1], В. В. Волинець [2], О. Галкіна [3], О. С. Макаричова [4], Л. Ф. Малафеева [5] та ін. Незважаючи на повільне, але все-ж-таки помітне зростання кількості публікацій у цій сфері, зазначимо, що всім їм притаманна

загальна методологічна особливість – проблеми політичної стабільності/нестабільності незмінно розглядаються у контексті інших, більш важливих для того чи іншого автора проблем. Конструктивним доповненням до вказаного підходу здатне стати здійснення розширених наукових досліджень, в яких такий політичний стан як „стабільність/нестабільність” повинен зайняти провідну роль. При цьому постає необхідність своєрідного зміщення акцентів стосовно осмислення структури категоріального апарату політичної науки. Дійсно, „політична стабільність/нестабільність” як категорія політичної науки в принципі є відомою серед науковців, але наразі вона зовсім „загубилася” на фоні таких фундаментальних категорій, як „демократія”, „права людини”, „виборча система”, „авторитаризм”, „громадянське суспільство” тощо. Більше того, пріоритетне, а не вторинне, в контексті інших проблем, вивчення феномену політичної стабільності/нестабільності може стати настільки перспективним, що на підставі осмислення ролі стабільності в суспільстві постає можливість створення самостійної класифікації суспільного ладу, яка буде доповнювати вже існуючі класифікації за рівнем демократичності, формою правління, адміністративно-територіальною побудовою країни.

Втім, при створенні будь-якої класифікації, де в якості базової основи буде використано критерій політичної стабільності, на передній план незмінно виходять два ключових питання методологічного характеру. По-перше, постає питання стосовно того, яке суспільство вважати політично стабільним, а яке політично нестабільним. По-друге, виникає також питання щодо пріоритетності внутрішніх і зовнішніх детермінант політичної стабільності. Мається на увазі виявлення тих чинників, які, знаходячись всередині політичної системи або поза її межами, здатні більшою мірою здійснювати вплив на рівень політичної стабільності. При всій очевидності та зрозумілості окресленої проблематики (особливо щодо першого питання) в контексті пересічного розуміння, наукове означення певних суспільств як політично стабільних, а певних – як політично нестабільних і таких, що підпадають під вплив дестабілізуючих факторів, зовсім не настільки просте та зрозуміле, як це може здатися на перший погляд.

Метою статті є визначення загальних принципів підбору критеріїв, які дозволяють визначити рівень політичної стабільності/нестабільності у суспільстві.

Завдання статті полягає у створенні класифікації конкретних суспільств за ступенем їх стабільності/нестабільності.

Насамперед задамося питанням: у процесі змін яких політичних інститутів можна отримати підстави для ствердження, що конкретне суспільство увійшло в політично нестабільний стан? Чи, можливо, політична нестабільність зумовлюється в першу чергу впливом на політичну систему взагалі неполітичних факторів?

Друге з поставлених питань буде розглянуте дещо нижче, наразі відзначимо, що деяка парадоксальність першого з поставлених питань полягає в тому, що в певному співвідношенні стабільність і нестабільність ряду політичних інститутів протилежні за своїм вектором – підставою стабільності одних інститутів є нестабільність інших, та навпаки.

Дійсно, якщо основою дослідження політичної стабільності обирати динаміку змін сутнісних характеристик певного політичного інституту чи процесу, то вченому досить легко визначити ступінь його стабільності/нестабільності та на підставі цього побудувати якусь мініатюрну класифікацію типу *ad hoc*. Зазначимо, що мініатюрність класифікації залежатиме від визначення стабільності, яке, відповідно до неї буде поширюватися лише на дуже вузький зріз соціальної реальності. Інколи, що зустрічається значно частіше, за основу дослідження береться не один політичний інститут чи процес, а сукупність політичних інститутів, сукупна динаміка їх змін. Утім, при такому ракурсі дослідження певний політичний інститут все-ж-таки завжди залишається базовим, а зміни у всіх інших політичних інститутах, що вивчаються, виводяться зі змін у базовому політичному інституті. Але як бути у випадку необхідності комплексної оцінки ступеня стабільності

суспільства, де функціонує велика кількість політичних інститутів? При такому підході виникає проблема визначення того політичного інституту, який слід взяти в якості своєрідного маркера для побудови класифікації за рівнем стабільності для всієї сукупності політичних суспільств, що вивчаються.

Складність окресленої проблеми посилюється ще й тому, що існує можливість щонайменше двох варіантів взаємодії політичних інститутів, при яких змінюються рівні їх стабільності. У випадку першого варіанту посилення нестабільності одного політичного інституту посилює нестабільність іншого, хоча, навряд чи у таких самих пропорціях. Типовим прикладом може бути нестабільність у роботі Верховної Ради України, яка спостерігається останніми роками. Нестабільність подібного роду через безліч соціально значущих зв'язків негативно впливає на функціонування Уряду, центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування тощо. Побудова певної класифікації за рівнем поступової зміни стабільності/нестабільності у різних таксонах класифікації за такого типу взаємодії політичних інститутів не викликає складнощів.

При другому типі взаємодії стабільність політичних інститутів також тісно пов'язана, але знаходиться у зворотній залежності. Такий випадок більш складний і показовий та потребує окремого розгляду. Продемонструємо це на прикладі екскурсу до російських реалій, маючи на увазі, що політична ситуація в Україні, якщо і відрізняється від російської, то навряд чи принципово.

У Росії серед великої кількості політологів загально визнаною стала точка зору, що курс реформ на демократизацію суспільства та прийняття західних стандартів демократії зазнала поразки і, врешті, суспільство повернулося до старих традицій авторитаризму. Досить характерними в цьому відношенні є статті Н. Ю. Беляєвої [6] та Ю. С. Півоварова [7]. Так, приміром, Н. Ю. Беляєва відмічає, що на залежність російського суспільства від колись обраної „інституціональної траєкторії” або ж історичної колії, звертають увагу багато дослідників [6, с. 29]. Ще більш категоричний член-кореспондент РАН Ю. С. Півоваров. На його думку, традиції авторитарного правління, які спираються на сталі архетипи „самодержавної політичної культури в Росії”, не подолати будь-якими демократизаторськими зусиллями. „Росія, яка вийшла на початку 90-х років з пункту А, через десятиріччя в нього ж і повернулася”. Більше того, вважає Ю. С. Півоваров, те, що ми бачимо сьогодні, є не просто „повернення до радянських часів. Це повернення взагалі. Повернення до того, що було завжди, незважаючи на велику кількість реформ, поверхневий політичний плюралізм” [7, с. 15].

Чи є стабільним таке російське суспільство? Незважаючи на те, що висловлювання і Ю. С. Півоварова і Н. Ю. Беляєвої та ще багатьох українських і російських політологів вельми подібні, внутрішньо цілісні та несуперечливі, розуміння категорії „стабільність суспільства” у цьому контексті є двояким і взаємовиключним.

З одного боку, якщо брати за основу сталий політичний розвиток, реформування політичних відносин у напрямку, який декларується на офіційному рівні, можна констатувати, що політична ситуація в обох країнах украй нестабільна. Стосовно декларованого на офіційному рівні вектора політичного розвитку і невідповідності цих офіційних декларацій реально існуючим політичним інститутам, ситуація в Україні, на нашу думку, ще гірша, ніж в Росії. У Росії більш вагомими є авторитарні традиції в політиці, втім у Росії і на найвищому, офіційному рівні говорять про неприпустимість втілення в російський політичний простір західних стандартів демократії. Тобто, розрив між дійсністю та офіційним трактуванням цієї дійсності не є великим. Україна ж відрізняється досить суттєвим розривом між офіційно декларованими цілями переходу на повністю західні стандарти політичного процесу і не набагато кращими від російських реаліями типового євразійського (нерозділеність політичної та економічної влади) життя. Реформи багато разів починалися, кожного разу відбувалися не в тому напрямку. Сутність реформ деформується, підміняється і, врешті-решт, зводиться нанівець, як і надія переходу на західні стандарти політичного життя.

З іншого боку, коли за основу взяти, за словами Н. Ю. Беляєвої, „старий інституціональний зміст нових інститутів”, „інституціональну траєкторію”, то ситуація і в Росії, і в Україні виключно нестабільна. За такої інтерпретації політичної стабільності/нестабільності поверхневі політичні реформи не можуть і не зможуть змінити сутності політичних відносин, які залежать від політичної культури певної нації, що формувалася протягом багатьох років. Разом з тим, ці ж політичні реформи, не змінюючи за своєю сутністю найбільш базовий, визначальний шар політичної культури, вносять певну нестабільність у систему традиційних політичних інститутів і процесів.

Як наслідок, постає проблема виокремлення концептуального ядра стабільності, ідеологеми, яка б стала основою при визначенні її сутності. Якщо, з одного боку, це може бути стабільність політичних інститутів, які історично склалися у певному суспільстві (навіть враховуючи те, що від цих інститутів більшість політиків намагається публічно відмовитися), то з іншого – стабільність процесів перетворення цих інститутів в заданому офіційно декларованому напрямку. Або, якщо з одного боку, мова може йти про стабільність кінцевого результату, якого бажають політики, то з іншого – про стабільність кінцевого результату, якого бажає більша частина суспільства.

Окреслена проблематика, на нашу думку, не підлягає науковому доказу, оскільки знаходиться, швидше за все, у сфері аксіології. Ситуація ускладнюється ще й тим, що експлікація стабільності, яка базуватиметься навіть на відносних за своєю сутністю аксіологічних принципах, не завжди буде мати універсальний характер. Так, логіка міркувань стосовно критеріїв стабільності на пострадянському просторі, що реформується, не буде дієвою при аналізі критеріїв стабільності під час швидкого та невдалого реформування за західними стандартами шахського Ірану або аналізі стабільності Китаю під час реформ Ден Сяо Піна.

Хоча, що саме вважати критеріями стабільності – це питання, перш за все, методологічного плану. Слід зазначити, що авторське розуміння того, зміни в яких саме інститутах і процесах брати за відлік стабільності (або ж, навпаки, нестабільності), пов'язане насамперед не з питаннями „чистої” методології, а з таким загально соціальним явищем, як волевиявлення народу.

Використаємо це авторське розуміння базового критерію політичної стабільності для аналізу конкретних політичних ситуацій.

У випадку із ситуацією на пострадянському просторі кінцеві цілі перетворень, що офіційно декларуються правлячою елітою – побудова суспільства відповідно до західних стандартів економічної активності, стандартів споживання та відкритого конкурентного політичного процесу – поділяються більшістю населення країн пострадянського простору. Тому в цьому випадку за критерій стабільності необхідно взяти саме стабільність інституціональних перетворень. Чим вагоміші проміжні результати реформ, тим ефективніше діють нові інститути у політичній сфері, а їх реальне наповнення відповідає тому розумінню, яке офіційно декларується політичними лідерами, а відтак, тим стабільнішим є конкретне політичне суспільство. Навіть тоді, коли при цьому традиційні інституціональні середовища руйнуються та остаточно деформуються. Більше того, задля посилення цього твердження зазначимо: саме тому, що політичний процес перетворень буде відтворюватися стабільно, традиційні політичні інститути прийдуть до нестабільного стану поступової деформації та глибоких трансформацій.

У той же час політична та культурна ситуація в шахському Ірані в період завершення Другої світової війни та до революції 1979 року була іншою. Правляча верхівка намагалася безоглядно, у відриві від культурних традицій населення, швидко перетворити країну згідно із західними взірцями. Зовнішнє протиріччя між традиційно-патріархальним ісламістським політичним середовищем і курсом на його реформування за західними стандартами у випадку з Іраном 60-70-х років виглядало приблизно так, як і на пострадянському просторі у 90-ті роки. Однак суспільна думка у цьому випадку зміщується вже в „інший табір”. Коли на пострадянському просторі політик із самого

початку інституціональних перетворень міг підвищувати свій рейтинг, використовуючи набір типових для західного соціокультурного середовища виборчих закликів, то аятола в Ірані власну популярність створив на протилежних, антизахідних лозунгах.

Відповідно, через те, що суспільна думка більшості населення в Ірані захищає традиційні ісламістські та достатньо консервативні, на погляд європейця, цінності, то будь-який курс реформ на їх модернізацію у прозахідному стилі слід розглядати як елемент, що підвищує нестабільність системи. У цьому контексті зазначимо, що звинувачення певних країн у належності до так званої „вісі зла”, у недемократичності виборів в Ірані та порушенні принципу вільного волевиявлення мешканців країни стали традиційними. Однак, в даному випадку, швидше за все, повинна діяти своєрідна „презумпція невинуватості” існуючої в Ірані влади – волевиявлення іранців, а, відповідно, і їх ставлення до західних стандартів політичного життя, слід вважати саме такими, які відображені в результатах існуючих голосувань, доки з конкретними фактами не буде доказана вірогідна фальсифікація та недемократичність виборів у цій країні. Отже, критерієм стабільності в Ірані, як і в аналогічних цьому випадках, повинна стати сталість традиційних інститутів, тобто, їхня спроможність протидії зовнішнім спробам реформування суспільства.

Не менш важливим питанням при визначенні суттєвих „маркерів” політичної стабільності, є питання стосовно пошуку першоджерела політичної стабільності/нестабільності – всередині політичної системи чи поза її межами, в неполітичних інститутах і процесах.

Залежно від відповіді на це питання класифікація суспільства на засадах різного рівня політичної стабільності/нестабільності набуває зовсім іншого вигляду. В першому випадку (тобто коли першоджерело політичної нестабільності суб'єктивно уявляється всередині самої політичної системи) – класифікація виключно політологічна; у другому (коли політична нестабільність суб'єктивно уявляється як результат дії перш за все неполітичних факторів) – класифікація може набути інших, більш міждисциплінарних, універсальних форм.

Розглядаючи питання про співвідношення зовнішніх і внутрішніх факторів у процесі змін якісного стану стабільності/нестабільності політичного суспільства, слід відзначити наступне.

У світовій історії досить частими були випадки, коли природні катаклізми призводили до зникнення цілих цивілізацій. Більш ніж вірогідно, що останні роки існування таких депресивних цивілізацій супроводжувалися внутрішніми конфліктами та політичною нестабільністю. Крім того, істориками встановлено, що під час малого льодовикового періоду (XII-XIX ст.ст.) завдяки несприятливій погоді, яка трималася по кілька тисяч років, неврожаї слугували каталізатором народних повстань, і це, безумовно, також впливало на рівень політичної нестабільності у повсталих спільнотах. Зазначимо, що погода далеко не єдина в переліку неполітичних факторів виникнення політичної нестабільності. Існує велика кількість історичних прикладів, коли зовнішнє вторгнення спричинювало політичну нестабільність. Дуже часто через кризовий стан економіки (наприклад, в Ісландії, Латвії, Греції – наприкінці 2008 року) відбувалися масові акції протесту, під час яких одні політичні сили звинувачували інші у неспроможності керувати країною, дестабілізуючи тим самим політичну ситуацію.

Разом з тим, на наш погляд, існують, щонайменше, три серйозних заперечення проти того, щоб при вивченні політичної стабільності/нестабільності використовувалася методологічна схема на кшталт „досліджувана (політична) система – зовнішнє (неполітичне) середовище”. Розглянемо їх по порядку.

По-перше. Сам по собі аналіз зовнішніх факторів, що впливають на політичну систему, є не повною мірою політологічним. Існують ще військова наука, політична економія, економічна географія, які також в різних контекстах розглядають проблеми

впливу несприятливих факторів на суспільство. Відокремити політичну складову при таких глобальних міждисциплінарних підходах не так уже й просто.

По-друге. Є очевидним той факт, що криза економіки та екологічного стану, зовнішня агресія здійснюють вплив на політичну систему. Однак залежності та причинно-наслідкові зв'язки, які виникають у зв'язку з цим впливом, достатньо прямолінійні, очевидні та знаходяться на поверхні. Дослідження політичної системи у цьому випадку зводяться до простої, не аналітичної констатації тих або інших подій.

Приміром, режим Третьої республіки у Франції протягом кількох тижнів червня 1940 року, переживши період гострої політичної нестабільності, зникнув. Але що суттєвого, з політологічної точки зору, ми можемо дізнатися про нього, аналізуючи ті трагічні для Франції події, окрім того, що ця криза була викликана стрімким наступом вермахту? В цьому історичному випадку цікава і доречна політологічна проблематика виникає при аналізі тих внутрішніх причин, згідно з якими Третя республіка, потенційно набагато сильніша за Третій рейх, не спромоглася підготуватися до відбиття удару „блискавичної війни”. Але ця проблема, при всій її зовнішній тотожності з попередньою дослідницькою проблемою, сформульована, тим не менше, вже з протилежно поставленими причинно-наслідковими зв'язками. Політологічна тематика у цьому випадку знаходиться на першому місці, внутрішня слабкість політичного режиму Третьої республіки пояснюється виходячи із внутрішніх політичних факторів, а констатація її загибелі під ударами німецьких танків (зовнішній „неполітичний” прояв нестабільності) слугує лише підтвердженням початкової базової установки дослідника про її первинну політичну слабкість.

Регулярно виказуються припущення, що причиною, щонайменше, одного з періодів політичної нестабільності в Стародавньому Єгипті (мається на увазі діяльність фараона-реформатора Атона) були різкі зміни клімату після виверження вулкану Санторін. Існують припущення, що і загибель мінойської цивілізації також відбулася внаслідок цього виверження. Є припущення, що хетська цивілізація, знамениті трипільці та багато інших, відносно миролюбних культур епохи бронзи, зникли саме внаслідок неполітичних причин – малого льодовикового періоду – попередника малого льодовикового періоду останнього. Крім того, вважається доведеним, що гренландські колонії норманів припинили своє існування внаслідок погіршення клімату під час останнього малого льодовикового періоду, а Ісландія у той же час втратила власну політичну незалежність.

Однак і в цьому випадку політолог може лише констатувати фактори неполітичного характеру, що впливають на сталість політичного суспільства, та виявляти очевидні для всіх зв'язки, що знаходяться поза площиною політології.

Взаємозалежність політичних і географічних факторів (у тому числі і політичної нестабільності) розглядає геополітика, але предмет цієї науки поки що досить дискусійний, вона не отримала остаточного визнання в академічних колах та її зв'язок з політологією недостатньо визначений.

По-третє. Якщо й існували неполітичні фактори – кліматичні, географічні, наявність корисних копалин, які впливали на політичну стабільність, то вони більшою мірою залишилися в історії. Сьогодні спостерігається в багатьох аспектах протилежна картина, коли саме політична нестабільність виступає базовим, пусковим механізмом і для зовнішнього вторгнення, і для розвалу економіки, і для неспроможності оптимальним чином організувати виробництво в умовах сприятливого клімату.

Для підтвердження цієї тези існує маса історичних прикладів. У Третій республіці, яка вже згадувалася вище, саме існуюча перманентна політична нестабільність призвела до відсутності політичної волі зупинити Третій рейх при нападі на Польщу наприкінці 1939 р., до „дивної війни” початку 1940-го р. і до провалу захисту країни в травні-червні 1940 р. У 2008 році в Грузії хронічна політична нестабільність, яка була викликана неврегульованістю взаємовідносин регіон-центр, призвела до серпневого російсько-

грузинського збройного протистояння та зникнення де-юре територіальної цілісності країни.

Інший приклад. Коли у Стародавньому світі та Середньовіччі несприятливі погодні умови призводили до чисельних народних повстань і втрати незалежності в масштабах всієї країни, то у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття, швидше за все, все виходить навпаки. Країни Північної Європи з несприятливим кліматом і невеликими обсягами мінеральних ресурсів демонструють зразки політичної стабільності, а африканські країни, які мають значні природні ресурси, оптимальний для сільського господарства клімат та такі, що мали середньо розвинуту, до моменту проголошення незалежності (середина 60-х років) економіку, нині демонструють приклад міжкланових зіткнень і хронічної політичної нестабільності. Від колоніальної ж економіки, можливо, і не надто передової для середини 60-х років, але стабільно та надійно функціонуючої, залишилися лише окремі елементи.

Підводячи висновки дослідження, відзначимо, що в багатьох випадках рівень стабільності слід відстежувати за рівнем стабільності традиційних для конкретного суспільства політичних інститутів. І лише у випадку, коли і громадська думка, і курс країни, що офіційно декларується політичною елітою, збігаються та спрямовані на глибокі трансформації традиційних політичних інститутів, маркери відліку повинні змінюватися. Рівень стабільності суспільства слід оцінювати по тому, наскільки сталим і успішним є сам процес трансформації, а не політичні інститути, які необхідно скоригувати.

Що ж стосується первинних джерел політичної нестабільності, то найбільш суттєві з них завжди знаходяться всередині самої політичної системи та практично ніколи поза її межами. Стабільна політична система цементує суспільство до такого ступеня, що воно стає практично непереможним і у тяжких кліматичних умовах (країни Скандинавії) і в умовах світових війн та війн з набагато могутнішими сусідами (Фінляндія середини минулого століття), та в умовах відсутності значних покладів корисних копалин та плідючих ґрунтів (країни Західної Європи).

ЛІТЕРАТУРА

1. Гуц А. К. Глобальная этносоциология / А. К. Гуц, Л. А. Паутова. – Омск: ОмГУ, 1997. – 212 с.
2. Волинець В. В. Легітимність влади як фактор політичної стабільності суспільства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 „Політичні інститути та процеси” / В.В. Волинець. – Дніпропетровськ, 2007. – 17 с.
3. Галкин А. Общественная стабильность: некоторые теоретические подходы / А. Галкин // Мировая экономика и международные отношения. – 1990. – № 9. – С. 55–67.
4. Макарычев А. С. Стабильность и нестабильность при демократии: методологические подходы и оценки / А. С. Макарычев // Полис. – 1998. – № 1. – С. 149–157.
5. Малафеев Л. Ф. Концептуальные основы политической стабильности Крыма [Електронний ресурс] / Малафеев Л. Ф., Кузьмин П. В., Анфалова С. Л. – Режим доступа : http://www.crimea.edu/crimea/ac/kant/2_18html.
6. Беляева Н. Ю. Публичная политика в России: сопротивление среды / Н. Ю. Беляева // Полис. – 2007. – № 1. – С. 22–32.
7. Пивоваров Ю. С. Русская власть и публичная политика [заметки историка о причинах неудачи демократического транзита] / Ю. С. Пивоваров // Полис. – 2006. – № 1. – С. 12–19.